

KALBŲ KONTAKTAI LIETUVOS TSR
LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI XXIII (1983)

JANINA JANAVIČIENĖ, ZIGMAS ZINKEVIČIUS

**ŽEMAIČIŲ NAUMIESČIO ŠNEKTA SOCIALINĖS
LINGVISTIKOS POŽIŪRIU**

Šnekta užima nedidelį plotą Šilutės rajono šiaurės rytų dalyje prie buv. Klai-pėdos krašto sienos. Tai – Žemaičių Naumiesčio miestelis ir 27 kaimai: Palendriai, Sugintai, Grýgeliškė, Vanāgiai, Cipariai, Paūpariai, Snūkaliai, Vencka, Pāšusčiai, Rīmženčiai, Brōkoriai ir kt. Ši šnekta tēsiasi maždaug 8 kilometrus nuo Degūcių iki Ūžlaukės (2 km prieš Gařdamą), apie 9 kilometrus nuo Sugintų iki Girininkų ir apie 14 kilometrų nuo Palendrių iki Meškinės.

Tarmių žemėlapiuose šios šnektose plotu vedama pietų žemaičių raseiniškių ir varniškių riba: šiaurės vakarinė šnekto dalis iki Ž. Naumiesčio ir pats Ž. Naumiesčio priskiriamas varniškiams, o likęs šnekto plotas – raseiniškiams. Bet iš tikrujų yra ne taip. Reikėtų visą šnekto plotą priskirti raseiniškiams. Varniškių – raseiniškių riba turėtų eiti ne pro patį Ž. Naumiestį, bet toliau į šiaurę, netoli Gardamo. Paskutinieji raseiniškiams priskirtini kaimai yra Rīmženčiai, Kādagiai, Brōkoriai, Šyliai, Meškinė (šis kaimas giliai iškišęs į varniškių plotą, bet *an, am, en, em* virtimo *on, om, en, em* čia nepastebėta), Girininkai 1, Girininkai 2 (arba Vainuto Girininkai), Vainutas, Kivyliai. Varniškių ypatybes jau turi Bārtininkai, Ūžlaukė, Gařdamas, Kukuiliškė, Pýpliškė, Juškaičiai, Dárgiškė, Gorainiai, Bikavénai. Taigi visame Ž. Naumiesčio šnektose plote išlaikomi sveiki *an, am, en, em*. Vietiniai gyventojai sako, kad tik „švēkšnāliai“ (taip pašiepiamai vadina turinčius varniškių ypatybes) tarią *žōnsis* ‘žasis’, *ōns* ‘jis’, *kōmps* ‘kampus’ ir t. t. Ž. Naumiesčio šnekta su raseiniškiais sieja dar ir tai, kad joje kirtis neatitraukiamas, o „švēkšnāliai“ – jau atitraukia.

Nuo kitų raseiniškių Ž. Naumiesčio šnekta skiriasi intensyvesniu žemaičiavimu. Antai tvirtagalė priegaidė čia būna ant pirmojo dvibalsių sando, pvz., a. sg. *dāngu* ‘dangų’ (plg. kitų raseiniškių *dāñgu*). Trumpuosius balsius *u, i* šnektose atstovai labiau platina negu kiti raseiniškiai: čia šių tarimas gerokai priartėja prie *o, e*, bet su „švēkšnāliu“ *o, e* nesutampa. Tariant aiškius *o, e* pastebėta tik kampe tarp buv. Klaipėdos krašto sienos ir varniškių ribos. Tačiau reikia pasakyti, kad šnektoje ne visais atvejais *u, i* platinami. Kartais jie išlaikomi siauri. Nuo ko tai priklauso, dar reikia ištirti. Straipsnio autoriai linkę manyti, kad šiam tarimo dvejopumui (abejaip gali būti tariamas tas pat žodis ar forma) pradžią galėjo duoti vietas šnektose ir vadinamujų lietuvninkų (apie juos netrukus bus kalbama) kalbos sumišimas. Už šnektose ploto ribų tokio dvejopumo nepastebėta.

Aprašomajai šnektais dar būdingas dvibalsių *ai, ei* galūnėje ir daiktavardžio *daiktas* šaknyje monoftongizavimas, pvz., n. pl. *dákta* ‘daiktai’ (i pietryčius nuo-

šnekto tariama *dáikta*). Daiktavardžio *names* šaknyje vietoj *a* čia turima *u*, pvz., n. pl. *numā* 'namai'.

Iš morfolinių ypatybių pirmiausia nurodytina tai, kad šnektoje plačiau negu kitų raseiniškių plete vartoja dviskaitą. Daiktavardžiu i kamieno (moteriškosios giminės) formos dažniau keičiamos ē- kamienėmis, pvz., žqšē (tarima žansie) 'žasis', ánkštē (ávkšti) 'ankstis'. Būdvardžiu u kamieno vienaskaitos galininkas ir daugiskaitos vardininkas turi ijō-kamienes formas, pvz., a. sg. *drañsi* (*drānsi*) 'drasų', n. pl. *rambi* 'rambūs'. Vartojamas III asmens įvardis *añs* (*āns*) 'jis', f. *anà* 'ji'. Viejoj a. pl. formų *mùs*, *jùs* turimos *mumìs*, *jumìs*. Veiksmažodžio bûti bûsimoko laiko III asmuo turi formą *bûs* 'bus'. Šių ypatybių kiti raseiniškiai, ypač esantys i pietryčius nuo šnekto ploto, neturi arba ten jos retai pasitaiko.

Tačiau bene ryškiausia šnekto ypatybė yra tai, kad ji patyrė labai stiprią vokiečių kalbos įtaką. Šnektoje daug įvairių germanizmų. Mat ji yra prie pat buv. Klaipėdos krašto. Šimtmečiais buvo veikiama vokiečių kalbos įtakos. Praktiškai šnekto senbuvui (ne iš kitur atskélusių žmonių) kalboje maždaug kas penktas žodis yra vokiškos kilmės. Ypač germanizmai dažni buitinėje leksikoje. Vokiški beveik visi statybos terminai. Štai keliolika germanizmų pavyzdžių: *negelýs* 'vinis', *rýmas* (*rī·ms*) 'diržas', *ruímas* (*rū·ims*) 'vieta, erdvė', *ruñbas* (*rū·mps*) 'juosmuo', *spàtas* (*spàc*) 'kastuvas', *sténderis* 'kuolas tvoroje', *šmelis* 'šyvas arklys', *šmòras* (*šmūors*) 'kartas', *špýkis* 'dviračio stipinas', *štápnotelis* (*štápnuotelis*) 'adymo adata', *štarkùs* 'tvirtas', *striķis* 'virvė', *štúlé* (*štú'l'i*) 'kédė'. Jie neretai būna gerokai sulietuvinti, gauna lietuviškas priesagas, pvz., *ruñdinas* (*rū·ndins*) 'apvalus' (pasi-daryta iš *ruñdas* < vok. *rund* pagal *kùpinas*, *sklidinas* pavyzdi), *vaktuoti* (*vaktútii*) 'saugoti' (su lie. -uoti, p. že. -úti), adv. *giliukingai* (*g'il'uk'íngā*) 'laimingai' (vedinys iš *giliükis* 'laimė' su lie. -ingai pagal *lámē*: *laimingai* modeli).

Iki Antrojo pasaulinio karo šnekta buvo gerokai izoliuota nuo kitų tarmių, jos beveik neveikė bendrinė kalba. Ir dabar neretai pasitaiko, jog vietinis žmogus, paklaustas, kaip bendrine kalba vadiname tą ar kitą dalyką, nieko negali pasakyti.

Socialinės lingvistikos požiūriu ši šnekta labiausiai įdomi tuo, kad jos plete gyvena daug vadinamųjų lietuvininkų, t. y. evangelikų-liuteronų tikybos lietuvių, atskélusių iš buv. Mažosios Lietuvos (Klaipėdos krašto bei Rytų Prūsijos). Reikia manyti, kad jie turėjo nemažą poveikį vietinei žemaičių šnektais, padėjo jai atskirkirti nuo kitų raseiniškių, ypač vokiečių kalbos įtakai išplisti. Be lietuvininkų, anksčiau šnektose plete gyveno nemaža ir tikrų vokiečių. Yra ir rusų sentikių kaimas – Sugintai. Taigi nedidelis šnekto plotas kalbiniu požiūriu labai įvairus ir sudėtingas.

Iki Antrojo pasaulinio karo šnektose plete lietuvininkų¹ gyveno labai daug. Vietos žmonės juos paprastai vadindavo „vokiečiais“ arba „prūsais“. Ž. Naumietyje jie sudarė net daugiau negu pusę visų gyventojų. Daug jų buvo ir kaimuose, ypač Paūpariuose² (tarp Ž. Naumiesčio ir Vainuto), net už šnekto ribų³. Dabar lietuvininkų sumažėjo, bet vis dėlto jų dar tebéra gana daug, atrodo, per 600 žmonių.

¹ Taip save vadino Mažosios Lietuvos lietuviai. Ir dabar seni žmonės neretai ši terminą vartoja.

² Vietos žmonių aiškinimu, pavadinimas kilęs nuo lotynų kalbos žodžio *pauper* 'vargšas'.

³ Juos minėjo P. Jonikas 1939 m. išleistame Pagramančio šnekto apraše (p. 2–3), tačiau jų kalbos plačiau neaptarė.

Gausu Ž. Naumiestyje, Midveriuose, Sugintuosė, Paléndriuose, yra ir kituose šnektose kaimuose, taip pat už šnektose ribų, ypač Vainutė ir jo apylinkėse. Tolstant nuo buv. Klaipėdos krašto, jų skaičius mažėja.

Viena iš lietuvninkų atsiradimo šiame krašte priežasčių, kaip nurodo K. Alminauskis savo germanizmų žodyno pratarmėje (Die Germanismen des Litauischen. Teil 1: Die deutschen Lehnwörter im Litauischen. K. (data nenurodyta), S. 12), buvo samdomų žemės ūkio darbininkų migracija iš Mažosios Lietuvos į Žemaičius XIX a. ir XX a. pradžioje. Tada lietuvninkai čia traukdavo su spragilais ir dalgiais ant pečių uždarbiauti. Apie tai dabar kalba jie patys, prisimindami savo tėvų ir senelių pasakojimus. Antai vainutiškiai lietuvninkai iš tėvų ir senelių girdėję, kaip iš už Nemuno, daugiausia nuo Tilžės ir Ragainės, ateidavę po 5–6 vyrus su spragilais ir per savaitę iškuldaudavę visą kūlę. Jiems atlygindavo ne pinigais, bet grūdais, ypač tiems, kurie neturėjo savo žemės. Gyventi anapus Nemuno buvę sunkiau, todėl žmonės ir traukdavę į Žemaičius, dalis jų čia ir pasilikdavę.

Kita migracijos priežastis – suintensyvėjusi Mažosios Lietuvos germanizacija, nuo kurios žmonės ir bėgo į kitą sienos pusę.

Pabégėliai anuomet (iš dalies ir dabar) gyveno gerokai izoliavęsi nuo žemaičių. Retai įvykdavo mišrios vedybos. Tačiau šiaip jau su žemaičiais jie gražiai sutardavo. Palyginti uždaras lietuvninkų gyvenimas padėjo išlikti ir jų kalbos savitumams. Prie to prisdėjo iki šiol tebevartojamos senovinės, religinės knygos, išleistos gotiškomis raidėmis prieš 1–2 šimtmečius, ypač giesmynai, evangelijos.

Pasiklausius lietuvninkų kalbos, aiškiai matyti, kad jie yra atskélé iš Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių tarmės ploto. Jų kalboje lengvai atpažįstame A. Šleicherio ir Fr. Kuršaičio gramatikose užfiksuotos kalbos bruožus. Ypač tai ryšku, kai šnekama religine tematika. Tada galima išgirsti nemaža kalbos archaizmų, pvz., *kur aš esmi 'esu', esme 'esame', dengu ūžengimo diena 'i dangu...', šauk mani ėspis bėdoje* '...prie manęs...' (pasako ir *manėspis*), *kad nejtráuktumbei* '...nejtrauktumei' ir pan. Tačiau šiaip dabar toji kalba jau yra stipriai paveikta vietinės žemaičių šnekto. Gausu žemaitiškų ir vakarų aukštaitiškų gretiminių arba dvejopai tariamu tų pačių morfologinių formų. Antai į akis krenta dvejopai (netgi trejopai) tariami trumpieji balsiai *u, i*: žemaitiškai paplatinami (truputį arba labai) ir išlaikomi siauri. Dvibalsiai *uo, ie* čia gali būti išlaikomi sveiki arba gali turėti pietų žemaitiškus atitikmenis *ū, ī*, pvz., sako 3. praes. *šviēčia* ir *švīt*. Be to, dar išliko atsineštinis iš Mažosios Lietuvos šių dvibalsių painojimas su ilgaisiais balsiais *o, é*, kurį dar labiau didina žemaitiški *o, é* atitikmenys *uo, ie*. Pavyzdžiui, sakoma *sesuō* ir *sesō*, *píens* ir *péns* 'pienas', g. sg. f. *tōs* ir *tuōs*, šalia 3. praes. *šviēčia* (ir sužemaitinto varianto *šviēt*) || *švīt* pasako dar *švēt* 'šviečia' ir pan. Apskritai daugiausia visokių dubletų lietuvninkai vartoja kalbėdami ne religine, bet kokia nors kita tematika. Tuomet neretai galima pastebėti tik tam tikras senosios lietuvninkų kalbos liekanas dabartinėje Ž. Naumiesčio žemaičių šnektoje. Vis dėlto tos liekanos tebéra gana ryškios, ypač skiriasi nuo išprastinės žemaitiškos jų tartis.

Be to, kas pasakyta, dabartinei lietuvninkų tarčiai dar būdingas kirčiuoto žiaurinimas, net vertimas dvibalsiu *ie*, pvz., *žžers* 'ežeras', *m̄es* 'mes', *gi·vienims* 'gyvenimas', *m̄edei* 'medžiai', *pri·žiemis* 'prie žemės', a. sg. *dīešini* 'dešinę'. Žo-

džiai labai trumpinami, pvz., adv. *mēnk* 'menkai', *švent* 'šventai, visiškai', 3. prae. *kėt* 'ketina', *kviečia*, *meldžia*, a. sg. *kit* 'kitą', adv. *prám* 'tuoj pat' (že. *prādiem* < *prādēm*), *tēi* 'taip', *šali* 'šalia' (že. *šalip*). Veikiamojo būtojo laiko dalyvio daugiskaitos galūnė -e keičiamas -ei, pvz., *susirinkēi* 'susirinkę', atvažiāvei 'atvažiavę', *parāsei* 'parašę' ir t. t. Atskiruose žodžiuose vietoj a būna e, pvz.: *den-gùs* 'dangus', *kataliks* (ir *katiliks*) 'katalikas', *tarneváu* 'tarnavau' (bet *tarnāva* 'tarnavo'), *apkréuti* 'apkrauti'. Sprogstamieji priebalsiai tariami su ryškesne aspiracija. Atrodo, menkesnė ir konsonantizmo palatalizacija prieš priešakinius balsius. Iš kitų konsonantizmo savotiškumų minėtinės tarimas žvā́gi (*< žvāgē*) 'žvakė', žvagūti 'žvakutė', šūgžlis (*< šiūgžlēs*) 'šiukšlės', *artibéjei* 'artimieji'.

Iš morfologinių ypatybių pažymėtina prielinksnio į su galininku konstrukcija vietininkui reikšti, pvz., *i bažnýčią* (*i bažnýči*) *buvau* 'bažnyčioje...', į Ameriką 'Amerikoje', *gyvenu* į Šilutę '...Šilutėje', *i namūs* 'namie', gausus dviskaitos formų vartojimas (jų pasitaiko labai īvairių, pvz., *jūdau abūdau* 'judu abu', *abūdau kvieti* 'abi kvietė'), dažnos īvardžiuotinių īvardžių formos (pvz., *jie jai negál parēit* 'jie...', *mán gäila jūjū ...jū*, *tas bùva josis väiks* ...jos vaikas), būsimojo laiko formas be -i-, pvz., *žisu* 'eisiu', 1. pl. *žisme* || *žisma*, 2. pl. *žiste* (pastaroji ypatybė būdinga ir vienos žemaičiams, tik šie monoftongizuoją šaknies dvibalsij). Neretai vartojamos nepriešdėlinės veiksmažodžių formos tais atvejais, kai bendrinė kalba turi priešdėlinės, pvz., *āš tāu sakýsu* '...pasakysiu', *būvo žjes* (*žjis*) '...nuėjės', *mán* (taria ir *māni*, *muni*) *tika* 'man patiko'. Daiktavardžiai neretai būna kito kamieno (ir giminės), pvz., *rūkā* 'rūkas', *žasē* (*žasē*) 'žasis', *nérvos* (*nérvas*) 'nervai', *šuliné* (*šulinī*) 'šulinys', *kepenā* 'kepenys' (plg. *kepenā užvirė* 'supyko'). Nemaža kitaip kirčiuojamų žodžių, pvz., *lietuviš* 'lietuvis' (n. pl. *lietuviāi*, g. pl. *lietuviū...*), *vokietys* (*uok'ieti's*) 'vokišis' (vokiečiai...), *ligi rùgpjūčio* (*rùkpjuči*) 'iki rugpjūčio', *stālai* 'stalači', *mokýtas* 'mókytas', voc. sg. *dievè* (*d'iev'i*) 'diève'. Gausiai vartojami daiktavardžių deminutyvai su -ytis, -ditis (taria -á-tis) priesagomis, pvz., *ožkýtis* (*uošk'itis*) 'ožiukas', *antýtis* 'ančiukas', *èrýtis* || *éráitis* (*jierí-tis*, *jierá-tis*) 'ériukas', *kalakutýtis* 'kalakučiukas', *veršáitidis* (*veršá-tis*) 'veršiukas', *vežimáitis* (*vežimá-tis*) 'vežimėlis'.

Sintaksėje daug vokiškų konstrukcijų, pvz., *prilýgino nuo dvijū vaikū* (*nu...vaikū*) 'davė palyginimą apie du vaikus', *mànës dël* (*mànës diel*) 'dël manës', *pasákë ant to brólio* (*ānt tūo brúoli*) 'pasakė apie tą broli', *añt ilgo laiko* 'ilgam laikui'. Dažnai sakiny sbaigiamas tariniu: *didelis turgus bùvo* 'buvo didelis turgus', *žmonių vidutiniai susirinkę bùvo* (*susirinkēi bùva*) '...buvo susirinkę', *nu-grisáu šiame sviete būti* 'igriso...'. Kai kurias iš tokų konstrukcijų pavartoja ir vienos žemaičiai.

Lietuvninkų leksikoje ypač daug vokiškų skolinių, pvz., *bánkas* ir *beñkis* 'sulas', *bérštas* (*bé-ršc*) 'plaušinė', *briliai* (*bril'e*) 'akiniai', *dišerbankas* 'staliaus varstotas', *élskis* 'kaklaryšis', *gardýnos* 'užuolaidos', *kedelýs* 'sijonas', *lýpké* (*l'i-pk'i*) 'liemenė', *muldë* 'gelda pyragui užmaišyti', *múlda* 'pailgas rétis su rankenomis', *šiûlé* 'mokykla', *štýfeliai* 'batai', *uřliupas* 'atostogos'. Skoliniai dažniausiai būna stipriai adaptuoti, turi lietuviškas priesagas ir galūnes, kurios tariamos žemaitiškai, pvz., inf. *berštúoti* (*berštú-ti*) 'trinti, plauti' (su -uoti, p. že. -úti), *drýveliuoti* 'burbeti

vokiškai', šlektuoti 'blogai jaustis', šropuoti (*šruopūti*) 'valyti šepečiais arklius', švicuoti 'prakaituoti', adv. švakai (*švakā*) 'blogai, silpnai'. Tačiau pasitaiko ir neadaptuojamų žodžių, pvz., ūmama 'senelė', ūpapa 'senelis' (plg. kúoks ū·mama vārds? dúok ū·papa 'duok seneliui'). Kartais net lietuviški žodžiai perdirbami pagal vokišką modelį, pvz., kiaulerijé (*k'aul'er'iži*) 'kiaulystė' (plg. vok. *Schweinerei*).

Dabartiniu metu senoji lietuvninkų kalba sparčiai nyksta. Jos elementų daugiau išlaikė tik vyresniojo amžiaus žmonės. Vidutinės kartos lietuvninkų ir ypač jaunimo kalba dabar jau labai paveikta vienos žemaičių šnekto ir iš dalies bendrinės kalbos. Joje tik sporadiškai pasitaiko Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių tarties ir graminės struktūros ar žodyno elementų. Mat buvęs šios etninės grupės uždarumas, ypač tarp jaunimo, pastaruojų metu sparčiai nyksta. Dabar jau dažnai nebepaisoma ir tikslių suvaržymų. Kuriasi mišrios šeimos. Išitraukusios i naujojo gyvenimo sūkurį lietuvninkų jaunuomenės kalba vis labiau yra veikiama tiek vienos žemaičių šnekto, tiek ir bendrinės kalbos. Pastarosios įtaka dabar šiame krašte vis auga. Ją ypač didina mokykla, spauda, radijas, televizija, pagaliau visa kultūros ir mokslo bei technikos pažanga kaime.

Iš to, kas čia buvo pasakyta, matyti, jog Ž. Naumiesčio šnekto plote dabar vyksta labai sudėtingi ir socialinės lingvistikos požiūriu įdomūs procesai. Juos reikia detaliu ištirti. Tai galėtų duoti medžiagos ne tik teoriniams socialinės lingvistikos apibendrinimams, bet ir turėtų padėti geriau suprasti mūsų dabartinės bendrinės kalbos, kurios ištakos — Mažojoje Lietuvoje, sudėtingą kilmę bei raidos procesą.

Я. ЯНАВИЧЕНЕ, З. ЗИНКЕВИЧЮС

ГОВОР ОКРЕСТНОСТЕЙ ЖЕМАЙЧЮ - НАУМЕСТИСА
В СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ОТНОШЕНИИ

Резюме

Статья посвящена изучению сложной лингвистической ситуации, сложившейся в северо-восточной части Шилутского р-на Литовской ССР, в окрестностях населенного пункта Жемайчю - Науместиса. Здесь на небольшой территории можно наблюдать взаимодействие литовского литературного языка, местного жемайтского диалекта и диалекта т. н. летувиников (литовцев, переселившихся сюда в XIX—XX вв. из Быв. Восточной Пруссии и Клайпедского края), не считая русского и немецкого языков. Главное внимание сосредоточивается на изучении диалекта летувиников: рассматриваются вопросы происхождения данного диалекта, развитие характерных его особенностей и взаимосвязь с местным жемайтским диалектом.

J. JANAVIČIENĖ, Z. ZINKEVIČIUS

THE DIALECT OF THE LOCALITY OF ŽEMAIČIŲ NAUMIESTIS
(THE DISTRICT OF ŠILUTĖ) IN A SOCIOLINGUISTIC ASPECT

Summary

The article undertakes to examine a linguistically complex situation in the North-East of Šilutė (Lithuanian SSR), in the environs of the locality of Žemaičių Naumiestis. In this small area one can observe an interaction of Standard Lithuanian, the local Samogitian dialect and the dialect of the so-called Lietuvninkai (i. e. Lithuanians who came here from former Eastern Prussia and the region of Klaipėda in the 19th—20th centuries), not to mention Russian and German. Attention is focussed on the study of the Lietuvninkai dialect, the problem of the origin of the dialect, the development of its distinctive features as well as on its interrelationship with the local Samogitian dialect.